

«Дослідження
творчої спадщини
Ліни Костенко»

Зміст

Вступ	3
Розділ I. «Якби знайшлась неопалима книга...»	8
Розділ II. «Полтавський полк виходить на зорі»	14
Розділ III. «Сповідь»	16
Розділ IV. «Гінець до гетьмана»	23
Розділ V. «Страта»	25
Розділ VI. «Проща»	28
Розділ VII. «Дідова балка»	33
Розділ VIII. «Облога Полтави»	35
Розділ IX. «Весна і смерть, і світле воскресіння»	37
Висновки	38
Список використаних ресурсів	40

Вступ

«Митцю не треба нагород,
Його судьба нагородила.
Коли в людини є народ,
Тоді вона уже людина...»

(Ліна Костенко)

Творчість Ліни Костенко хвилює кожного, бо завжди постає перед вами актуальною, сучасною. Сучасна навіть тоді, коли поетеса веде нас темними стежками минувшини, адже вона пов'язує її з проблемами сьогодення, турбується про духовний світ співвітчизників, які на шляху національного відродження не повинні забувати гірких та героїчних сторінок історії, аби не розгублені були ті моральні цінності, що віками створювалися народом. У зв'язку з цим необхідно відзначити велику роль історичного роману у віршах «Маруся Чурай», який літературна критика назвала енциклопедією духовного життя України XVII століття.

Ліну Костенко справедливо називають однією з предтеч поетів-шістдесятників. Творчість Ліни Костенко – приклад шляхетного служіння поезії. І докір тим, хто свою іскру божу послідовно глушив марнослів'ям кон'юнктури. Дивує сила її характеру: в її останніх книжках, кожна з яких була подією року, немає жодного з так званих «віршів-паровозів». Вона вимовчала своє право сказати: «Мого народу гілочка тернова». «Без таких людей усі розмови про високе призначення поета – тільки красиві слова...» (В. Базилевський). Літературні критики давно визначили домінанти її творчості – безкомпромісність і неповтор-

ність. Поетеса завжди вірна собі, своїм переконанням, життєвим та естетичним принципам.

Шлях Ліни Костенко в літературі був складним. Перший успіх. Пошуки нових виражальних засобів. А потім – шістнадцять років вимушеного мовчання. Але не треба вважати це мовчання своєрідною формою протесту. Ні, поетеса робила все можливе, аби прорватись до читача через штучно створену глуху облогу. Ліна Костенко – одна з тих, хто не втратив людської гідності в часи випробувань, і її шістнадцятирічне мовчання не виглядало як слабкість чи компроміс з владою, бо свою позицію поетеса завжди виражала прямо і відкрито:

І не боюсь донощика в трактирі,
Бо все кажу у вічі королю.

Її принциповість і прямота настільки лякали й дратували представників влади, що вони з величезним задоволенням у будь-який спосіб примусити б її мовчати. Але Ліна Костенко користувалася такою великою популярністю і любов'ю читачів, що чиновники просто боялись її чіпати.

Творчість Ліни Костенко – визначне явище в українській літературі новітнього часу. В добу жорстокого ідеологічного насилля над мистецтвом і митцями її слово звучало як бунт проти покори й компромісності, завдяки чому виходило за межі суто літературні, стаючи духовно-суспільним чинником. У її поезії прекрасно поєднані ліричне і епічне начала: одкровення авторського «я» поєднується зі словесним живописом, об'єктивною, зіпертою на картини та сцени, розповіддю, сюжетністю, умінням малювати характери, відтворювати колорит далеких та близьких часів. Найбільшою мірою це виявилось у її історичному романі у віршах «Маруся Чурай».

Роман охоплює півстолітню боротьбу українського народу за своє визволення і повернення втраченої державності. Споконвіку історія України писалася кров'ю наших пращурів, їхнім знедоленим життям. Героїчна доля нашої землі трагічна, бо тільки в кінці ХХ століття народу повертається пам'ять про минуле. Ліна Костенко говорить, що «про наші битви на папері голо – лише в піснях вогонь отой живе».

І тому оживає історія в піснях Марусі Чурай, головної героїні роману, легендарної полтавської співачки, яка своєю творчістю піднесла на п'єдестал людського духу скарби нації.

За переказами Маруся Гордіївна Чурай (Маруся) жила в Полтаві у 1625-1650рр., любила хлопця Гриця Бобренка. Як засвідчують легенди, кохання Марусі та Гриця було нещасливим і закінчилось трагічно. Ця сюжетна лінія розгортається на фоні важливих історичних подій, зв'язаних з боротьбою українського народу за поновлення своєї державності, за визволення рідної землі від національного й соціального рабства.

Ліна Костенко дотримується історичної правди. Персонажі її твору «Маруся Чурай» пишаються своїм історичним минулим, своїм зв'язком із запорізьким козацтвом і його визвольними змаганнями, своїм полтавським полком, який боровив волю рідного міста.

Батько талановитою дівчини Гордій Чурай – хоробрий, чесний, непримиренний борець проти кривди. Колись він помстився шляхтичу і змушений був тікати з Полтави на Січ, де пізніше і загинув у бою з ворогами. Його дочка гідна свого батька. Бог наділив її красою, розумом, сильною волею і надзвичайним поетичним та музичним талантом: пісні Марусі ще за її життя стали популярними й улюбленими.

Їх співали молоді й старі, міщани та вояки Полтавського полку. дівчина палко полюбила Гриця Бобренка і не змогла знести його зради з Галею Вишняківною. Вона хотіла утопитись, але її врятував Іван Іскра. Тоді Маруся помстилась Грицеві за зраду, через що їй було засуджено до страти. Від смерті дівчину врятувала грамота від самого гетьмана, якою їй було даровано життя за великі заслуги як піснетворки. Але довго жити потому Марусі не вдалось: за однією з версій вона померла від сухот, за іншою – пішла на прощу до Полтави і залишилась там в одному з монастирів, де і померла. Ці усні перекази документально не підтверджені, але живуть у чудових піснях, у народній пам'яті. Ліна Костенко використала народні легенди і дала їм свою інтерпретацію в романі «Маруся Чурай», який глибоко вражає нас.

За своєю суттю роман є глибоко національним. Ліна Костенко здійснила величезну дослідницьку роботу, щоб якомога точніше відобразити в романі Україну XVII століття. Вона відкрила її для себе, а потім, працюючи над романом, відкрила її для нас – і це був безцінний дарунок видатного митця.

За своєю проблематичністю роман належить до кращих зразків світової літератури. Серед порушених проблем у творі – митець і народ, питання свідомо мислячих людей і бездумного натовпу, питання суті людської шляхетності, протиставлення любові та зради, що лежить як в основі окремого людського життя, так і в самій історії держави.

Як яскраві квіти переплітаються в прекрасному вінку, так можемо спостерігати, як в романі тісно пов'язані між собою дві проблеми: проблема митця і проблема народу. Проблематика роману базується на тих суспільних, історичних, художніх засобах, які поетеса побачила

у тій непростій епосі. Проблема митця і народу, яка розробляється на прикладі образу Марусі Чурай, вирішена Ліною Костенко, митець не може бути відірваним від народу і від внутрішніх перипетій, які відбуваються у його душі. Проблема кохання є однією з головних у романі поетеси. Кожен читач маж змогу відкрити для себе красу і силу людської любові, хай навіть ця любов зазнала зради і привела до трагічної розв'язки.

Роман «Маруся Чурай» складається з дев'яти розділів, різних за обсягом, які є яскравою поетичною картиною багатостраждальної української історії з її трагічною героїкою, колоритними народними типами, взятих з різних «поверхів» українського життя XVII століття, з коханням дівчини-козачки, яке відкривається безміром душевних граней та переживань, пристрасними роздумами про місію слова, поезії в людському житті і в українській долі.

Метою даного дослідження є дослідити в романі «Маруся Чурай» Ліни Костенко взаємозв'язок двох проблем: проблеми митця і проблеми народу.

Предметом даного дослідження є історичний роман у віршах «Маруся Чурай» Ліни Костенко.

Завдання: дослідити проблеми митця і народу в романі Ліни Костенко «Маруся Чурай».

Розділ І. «Якби знайшлась неопалима книга»

У першому розділі роману «Маруся Чурай» Ліни Костенко «Якби знайшлась неопалима книга» розповідається про пожежу 1658 року, яка дощенту знищила Полтаву:

Влітку 1658 року Полтава згоріла дощенту.

Зразу ж читач розуміє змістову суть роману, знайомиться майже з усіма персонажами, які діятимуть у творі. У цьому розділі започатковані головні сюжетні та смислові лінії й починається активне розкриття характерів персонажів. Центральною постаттю роману є Маруся Чурай, над якою йде суд через те, що її звинувачують у вбивстві козака Грицька Бобренка, якого вона отруїла:

Пане полковнику і пане войте!
Ускаржуюся Богу і вам
на Марусю,
що вона, забувши страх Божий,
отруїла сина мого Григорія.

Так говорить мати померлого, але в кожній людині, яка присутня на суді є своя думка, можливо, хтось скористається влучними фактами, якимись доказами. На захист справедливого судочинства стають козаки, вони намагаються врятувати Марусю від смертного вироку. Почесний член судової ради Мартин Пушкар заявляє: «на тортури згоди я не дам». Рішуче боронить дівчину Іван Іскра, бо вона для нього не лише вродлива красуня, а й пісенна душа рідного народу:

Ця дівчина не просто так, Маруся.
Це – голос наш. Це – пісня. Це – душа.
Коли в похід виходила батава, -

Її піснями плакала Полтава.
Що нам було потрібно на війні?
Шаблі, знамена і її пісні.

Слова цього хлопця запали в душу людям, мабуть, правда була сказана, мабуть, і справді була Маруся не просто дівчиною, а душею, піснею народу:

Вона піснями виспівала душу.
Вона пісні ці залишає ним.
Ще тільки вирок – і скінчиться справа.
І славний рід скінчиться – Чураї.
А як тоді співатиме Полтава?
Чи сльози не душитимуть її?

Але ж не тільки народ боронить головну героїню роману, не тільки страждає разом з нею. Були й ті, які доводили суду причетність Марусі до вбивства Гриця. А особливо його мати:

Мовчить, бо стидно. Бачив Бог із неба.
Я знаю все, так наче там була.
В ту ніч вона сама його до себе,
Розпутниця обміном затягла.
Яка стоїть, немов свята та Божа.
Ото така вже вдача потайна.
Бо на обличчя з янголами схожа,
Але в душі – то чистий сатана.

Звичайно. Материнський біль після втрати рідної дитини не можна зрівняти ні з чим. Він, ніби вогонь обпікає душу, спустошує все всередині, не залишаючи місця для спрощення, розуміння та й навіть для подальшого життя. Адже мати завжди житиме з цим горем, зав-

жди їй все нагадуватиме про дитину, яку втратила, завжди ненавидітиме ту, яка погубила рідного сина:

В таких походах куля обминула,
Не подолала вражеська рука,
Щоб де? аж дома! дівка підманула,
Струїла геть такого козака!

Проти Марусі також дають показання й інші особи, які вважають її відьмою:

Ну, ті сказали, що Маруся – відьма,
Що у Полтаві гіршої нема,
Що всі це знають, і по ній це видно,
І що вона ж співала і сама:
«Котра дівчина чорні брови має,
То тая дівчина усі чари знає».

Коли ти кохаєш – весь світ у твоїх очах стає рожевим. Ще жоден мудрець, філософ або учений не дав чіткого визначення кохання. Що таке кохання і як вивести його точну формулу, не знає ніхто. Адже ціла вічність знадобиться для того, щоб розкрити головну таємницю. Багато хто чекає на нього, шукає, знаходить, потім втрачає і знову шукає. Але ж на те вона і мрія, щоб до неї прагнути! Маруся Чурай прагнула до цієї мрії, героїня хотіла перетворити її у реальність, але зіткнулася зі зрадою, з роздвоєною душею Гриця. Кохання – це ж завжди щастя, це найпрекрасніше, що може бути в житті, але для Чураївни воно стало нестерпним болем, тягарем, якого витерпіти вона не змогла – пішла через ревності на вбивство:

Чурай Маруся, що його любила,
Любила, справді, вірно і давно,

Тоді його із ревнощів убила,
Підсипавши отруту у вино.

Та чи можуть люди судить цю дівчину, чи можуть привселюдно ганьбити її, зневажати, калічити душу, вирішувати долю? Це кохання для неї стало небажаним, вона страждала, не вважала своє існування життям. Марусин стан описує її мати, просить людей не знущатися над її дитиною, не ранити її поганими словами:

І чим же, чим ви будете карати
Моє смутне, зацьковане дитя?
Чи ж вигадас суд і магістрати
Страшнішу кару, ніж таке життя?!
Ви грамотні. Ви знаєте латину.
За крок до смерті, перед вічним сном,
одного прошу:
у мою дитину
не кидайте словами, як багном!

Шиби лист Яким захищає Марусю перед судом, говорить про її кохання, вірність Грицю, адже воно було для неї повнокровним життям, творчістю, проявом зацікавленості до справ, яким живе не тільки вузьке коло знайомих та родичів. Маруся прагне до дії, хоче пізнати людські радощі й страждання в їх повноті й все охопленні, але разом з коханою людиною, якій вона зовсім не потрібна:

Попідростали верби і дівчатка, -
Про це в суді, можливо б, і не слід, -
Але ж Маруся так його чекала,
Такі літа одна перебула!
Нікому ні руки не шлюбувала,

Ані на кого їй оком не вела.

Конфліктна ситуація, що виникла у суді, на мою думку, чітко розмежувала персонажів на два протилежні табори, визволяючи, по суті, їхнє ставлення до мистецтва рідного краю. Адже Маруся Чурай була піснею народу, тому її можна вважати перлиною народного мистецтва до мистецтва! В першому розділі роману Ліни Костенко чітко окреслені дві проблеми: проблема митця і проблема народу. Вважаю, Марусю Чурай можна назвати митцем, тому гадаю, її проблема полягає в тому, що вона хотіла подарувати Грицеві Бобренку таке чисте, світле кохання, якого він прийняти не зміг. Цей хлопець, можливо, й сам того не чекаючи, відплатив зрадою, з якою головна героїня змиритись не змогла. Вона постала перед судом такою беззахисною, нічого не говорили, просто мовчала:

Такого ще не бачила Полтава.
І суд такого ще не примічав,
Щоб той, кого притягнуто до права,
Зневажив право та отак мовчав.

Гадаю, Чураївна вже не мала слів. Та й що їй було говорити? перед нею проходила жахлива картина її життя – народ зрікся її, відмовився від її пісень. А вона ж – митець! Не дарма Іван Іскра сказав:

Звитяги наші, муки і руїни
Безсмертні будуть у її словах.
Вона ж була як голос України,
Що клекотів у наших корогвах!
А ви тепер шукаєте їй кару.
Вона ж стоїть німа од самоти.
Людей такого рідкісного дару

Хоч трохи, люди, треба берегти!

Проблема народу... То в чому ж вона проявляється? Звісно, в тому, що люди не мали єдиної думки, постійно сперечались, кожен доводив свою правоту, виносили безглузді вирoki, про які навіть не задумувались! Усе ніби правильно. Був суд, на якому було винесено вирок. Але мовчить Полтава, приголомшена власним вчинком. Чи, може, ця тиша така напружена, бо ніхто не співає напутніх пісень, проводжаючи полк у похід, на смертний бій? Вони своїми ж власними руками знищили найсвятіше – мистецтво! А народ же повинен пишатись багатством народної творчості! Натомість в кінці першого розділу «Якби знайшлась неопалима книга» читаємо:

Ми, вряд, зіпершись на свідоцтва голі,
В такий-то спосіб справа була рішена,
Що має бути карана на горлі,
На шибениці, значиться, обвішена.

Розділ II. «Полтавський полк виходить на зорі»

Головне завдання другого розділу роману «Полтавський полк виходить на зорі» - створення важливого для роману художнього враження українського народу, який воює за свою волю. В цьому й полягає, на мою думку, проблема народу в історичному романі «Маруся Чурай». Адже люди не жили спокійно, вони постійно знаходились під загрозою, весь час боячись за подальшу долю держави, народу та свого рідного міста. Полтавчани були справжніми патріотами, які не словом, а ділом доводили свою любов рідному краю. Як влучно зауважив В. Белінський: «Будь – чий патріотизм доводиться не словом, а ділом».

Цей розділ ніби ілюструє одну з пісень Чураївни – «Засвіт встали козаченьки». Він уводить нас в героїку тогочасної епохи: полтавський полк вирушає у похід, аби боронити волю рідного народу:

«Вартуй! Вартуй!» – з Куриліської брами.
«Вартуй! Вартуй!» - від Київських воріт.
Уже стоять вози під яворами.
Полтавський полк готовий у похід.
Годуйте коней. Неблизька дорога.
Благословіть в дорогу, матері.
А що там буде, смерть чи перемога, -
Полтавський полк виходить на зорі!

Любов до батьківщини... Вона є, тому що є країна, у якій народила тебе мати, де народились і спочивають з миром на цвинтарях твої предки. Саме в цій країні, а не в іншій. І невидимі ниточки зв'язують людей з їхнім родом, а отже, і з батьківщиною. Тому народ любить її тією любов'ю, яку пояснити важко: бачить всі її недоліки і все одно любить. Є рідна мова, яку ми чуємо з дитинства, якою ми вимовляли перші слова. Прочитали першу книжкою рідною мовою, яка нам дуже сподобалась. І багато ще книг ми прочитаємо у майбутньому,

може, й іншими мовами. Але рідною буде мова наших матерів, якою говорять усі навколо в нашій країні. І рідне слово, і рідна мова – це теж частина нашої батьківщини.

А щодо пісні... О. Довженко говорив: «Українська пісня – це геніальна поетична біографія українського народу». І справді! Що ж може бути прекраснішим, ніж рідна пісня, яка окриляє душу, надихає робити добро не тільки дорослого, а й малого? Пісня – це надбання нашого народу! Полтавчани мали власну пісенну душу – Марусю Чурай, яка оспівувала рідний край, завжди з піснею проводжала полтавський полк у похід.

Маруся – вірна дочка свого народу, і свій талант вона віддала йому. Цю дівчину потрібно було берегти, а полтавчани ж виносять їй смертний вирок! Дивно... Адже вони – патріоти свого рідного краю, вони віддадуть за нього власне життя, то чому ж свою власну пісенну душу вони не бережуть?

Мені здається, народ любив свою батьківщину, але в багатьох людей це була сліпа любов. Вони бачили багато чого, що викликало біль і злість, досаду і обурення. Це також є проблемою народу в романі «Марія Чурай». Не потрібно було свою злість і обурення переносити на Марусю Чурай, яка любила свій край і народ понад усе на світі:

Годуйте коней! Шлях їм далеченький.
Пильнуйте славу полкових знамен.
Полтаво! Засвіт встануть козаченьки.
Ти припадеш їм знову до стремен.
Так само засвіт встануть з полуночі.
А ти, за них. Полтаво, помолись.
Лиш не заплаче свої карі очі
Та Марусенька, як було колись....

Розділ III. «Сповідь»

Центральний розділ роману «Маруся Чурай», який називається «Сповідь», поданий у формі спогадів, внутрішніх монологів і несе основне навантаження в розкритті образу головної героїні твору. Зі спогадів Марусі Чурай ми дізнаємось про історію її нещасливого кохання, яка подана на досить широкому соціально-побутовому тлі полтавського життя XVII століття. Також ми занурюємось у атмосферу спогадів про дитинство головної героїні, батька, стосунки в їхній родині. На основі цього розділу найповніше, на мою думку, розкривається *проблема митця*, хоча *проблема народу* також є актуальною.

Про що ж думає Маруся у ті три дні перед стратою? Здається, гіршого немає, бо ж скоро закінчиться життя, скоро перестане все існувати, бо ж зовсім скоро – смерть! Але головна героїня не впадає в розпач, вона не хвилюється, що її життя повисло на волосині, яка вже скоро обірветься:

...Пройшло життя. Не варт було і труду.
Лише образи наберешся вщерть.
Останні дні вже яюсь перебуду.
Та вже й кінець. Переночую в смерть.
А що в житті потрібно ще мені?
Одбути всі ці клопоти земні.
Оці останні клопоти одбуть,
Іти туди, куди мене ведуть, -
Аби одбути, все уже одбути, -
І щоб не бути, щоб уже не бути!

Вона не хвилюється, їй просто боляче, бо на ці страждання її прирік народ. Той народ, який був для Марусі найголовнішим у її житті, якому вона присвячувала пісні, який любила понад усе.

Життя тяжило Марусю, вона ж зовсім молода, здається, залишається тільки жити й жити, але головна героїня роману постає перед нами зневіреною, покинутою, ображеною. Вона ж зовсім не винна в смерті Грицька Бобренка, адже хотіла отруїти себе, а вийшло навпаки:

Торкнувся склянки білими вустами.

Повільно пив. І випив. І погас.

Ой, сонце, сонце, промінь твій останній!

Оце і є вся правдонька про нас.

Три дні було даровано Марусі Чурай, три дні. Після яких її життя мало обірватися, були сповнені спогадами про минуле, якого повернути не міг ніхто, три дні відіграли важливу роль у житті головної героїні історичного роману Ліни Костенко. Дівчина в думках повернулася у своє дитинство, згадала все те, що так звеселяло і гріло душу, може, дарувало хоча б якийсь сенс цьому нещасливому дівочому буттю:

Душа летить в дитинство, як у вирій,

Бо їй на світі тепло тільки там.

Дитинство... Кажуть, що це найщасливіша пора життя. Але цінувати його ми починаємо тільки тоді, коли воно минає або вже пішло від нас назавжди. Тебе люблять, плекають, часом лають, але теж люблячи. І раптом: одного разу ти прокидаєшся і розумієш, що дитинство закінчилось, помахало тобі яскравим крилом уже з минулого і сховалося, полетіло до інших берегів, країн, далеко, звідкіля немає вороття. Майже всі хочуть хоча б на мить повернутися у безхмарну і без-

турботну пору свого життя, але все коли-небудь закінчується, однак, гадаю, закінчення дитинства зовсім не означає втрату мрії. Щоб бути щасливим, зовсім не обов'язково повертатись до країни Дитинства. досить зберігати в серці часточку минулого і сподіватися, що вона зігріє майбутнє життя й забарвить його в неймовірні і дивні кольори.

Саме така часточка прожитого залишилась у душі Марусі Чурай – це спогади про її дитячі роки. Мимоволі в пам'яті дівчини постав не-вмирущий і рідний образ батька – Гордія Чурая:

Він гордий був, Гордієм він і звався.

Він лицар був, дарма що постолі.

Стояв на смерть. Ніколи не здавався.

Йому скрутили руки і здали.

Ці спогади для Чураївни були важливою частиною її життя, хоч вони й відбивалися в її серці болем, але все-таки дарували душі гордість за батька, окриляли. Гордій Чурай загинув. Як хоробрий козак, страшною, мученицькою, але славною смертю – про його героїчну загибель всі знали, всі пам'ятали його, вшановували пам'ять піснями кобзарі, завдяки яким з переповненої душі головної героїні вперше полилась пісня:

А потім їхні голови на палях

Повиставляли в полкових містах.

Людей зганяли. Мати моя впала,

І крик замерз у неї на вустах.

Важка доля випала на дитячі роки Марусі, бо вона зростала без батька, а їй так була потрібна його підтримка, увага, допомога. дівчина його дуже шанувала, любила, виконуючи Божу заповідь за велінням свого серця ще зовсім юного серця.

Гадаю, смерть батька вплинула й на подальшу долю героїні роману, вона також мала свій відбиток. Тому вважаю, що це є *проблемою митця*, яка зіграла з героїнею в погану гру, в якій, безперечно, Маруся Чурай надії на виграш не мала.

У розділі «Сповідь» є центральною трагедія зрадженого кохання, яка визріває з нерівності душ Марусі Чурай і Гриця Бобренка. Вона так поважала й любила батьків, вони ж були для неї взірцем у всьому. А як вони кохали один одного! Дівчиною Маруся мріяла, що колись і в неї буде така любов:

...Ну, от я й виросла.
Ловлю себе на слові.
То як, Марусю? Полюбив? Такий?
Я – навіжена. Я – дитя любові.
Мені без неї білий світ глевкий.

Відтак вона вигадала, вимріяла своє кохання. Маруся перебуває у світі ідеального, у світі любові, пісні, творчості, волі. Її силове поле – це небо:

Ото за те й судити мене треба.
Всі кари світу будуть замалі.
Моя любов чолом сягала неба,
А Гриць ходив ногами по землі.

Тільки мати розуміла, як помиляється її єдина донечка, бо Гриць – «Бобренко. Він же не Чурай!». Батько Марусі й такі, як він, як і сама головна героїня, завжди вибирали в житті шлях правди й тому гинули в славі. Таким бачила дівчина й свого козака Гриця. Та в житті він виявився дрібнішим і приземленішим, ніж у бою. Навіть любов до Марусі неспроможна визволити Гриця від впливу його матері. Така розд-

воєність і приводить його до зради. А Марусі від цього так боляче, вона вважає, що єдиною свободою для неї є тюрма:

Я рада.

І що мене найбільше веселить, -

Коли так душу випалила зрада,

То вже душа так наче й не болить.

Вже ні за чим на світі їй не шкода.

Така полегкість, мало не сміюсь.

А ця тюрма – оце і є свобода,

Бо я вже тут нічого не боюсь.

Цей мотив – мотив зради – виконує у творі важливу роль, є *проблемою митця*, проблемою Марусі Чурай. Через матеріальну вигоду коханий Марусі, на жаль, обирає не її, а Галю Вишняківну. Він залицяється до неї. Бажаючи в майбутньому стати її чоловіком. Маруся дуже боляче сприйняла цю звістку. Вона ходила, наче хвора, хоча й спинити Гриця не намагалася, бо це ж був його життєвий вибір, бо це ж його життя, яким керувати може тільки він:

...Мені немов полегшало відтоді.

Зболілася. Відмучилася. Годі.

Спинити Гриця не зробила й спроби.

Ходжу, хитаюсь, як після хвороби.

І хоч би злість яка чи ворожнеча, -

Нема нічого. Пустка. Порожнеча.

Вона все намагалася зрозуміти: «Чому?» Але не знаходила відповіді на це риторичне запитання. Дівчина не могла стерпіти лише одного: насмішок Галі, бо вони ж, як ножі стриміли у спині. Вони ж, як голки, кололи в серце. Та, Маруся, ображена до самої душі, мовчала...

Проте у ці три дні Маруся Чурай згадує й колись щасливі дні – дні, які були сповнені щасливим коханням:

Любились ми, не крилися. У мене
Душа, було, піснями аж бринить.
У цій любові щось було священне,
Таке, чого не можна осквернить.

Згадує й про те, як вони з Грицем мріяли про майбутнє, ніби намагалися передбачити його. Він часто казав: «Затям, любов любов'ю, а життя життям». Дивно... Чого він боявся? Потяг до заможного життя взяв верх... Гриць зробив свій вибір – він обрав життя в нелюбові з Галею. Думав, що зможе постійно прикидатися, ніби кохає її! Дарма! В своїх думках Гриць часто згадує свою кохану Марусю, її образ, посмішку, голос, її найкращі пісні у світі... А що ж діється з головною героїнею? Чураївна відчуває нестерпний біль пекучого прозріння:

Нестерпний біль пекучого прозріння!
Яка мене обплутала мана?
Чи він мені, чи я йому – нерівня.
Нерівня душ – це гірше, ніж майна!

Минав час, біль Марусі не мав притулку, а Гриць, не втримавшись, прийшов до неї. Він прийшов, аби полегшити свою душу, аби віднайти спочинку біля своєї коханої, та про те, як буде їй, Бобренко не замисливсь ані на хвилинку. Він же кинув її на розсуд людський, він же залишив її саму зі своїм болем, якого було так багато! Та ще ж і дорікає їй:

Тобі дано і вірити, й кохати.
А що мені? Які такі куші?!
Нелегко, кажуть, жити на дві хати.
А ще нелегше – жити на дві душі!

Навіть у такій життєвій ситуації Гриць Бобренко знаходить виправдання для себе, благає її пробачити, а матір – благословити їхній шлюб. Та Маруся знає ціну тим клятвам, вона вже знає напевно який той Гриць. Ця дівчина не втратила людської гідності, знищити її не міг ніхто: ні Гриць, ні Галя, ні людські наклепи і косі погляди. Та й не помсту Чураївна готувала для нього, бо ж вона не зреклася кохання, навіть тоді, коли намагалась зректись свого життя:

Не помста це була, не божевілля.
Людина проста ближнього не вб'є.
Я не труїла. Те прокляте зілля
Він випив сам. Воно було моє.

Саме після цих слів Марусі впевнено розуміємо, що Гриць помер не від її рук. Що його смерть – це проста випадковість, мабуть, така вже доля. Але ж після того, як він випив її отруту, головна героїня ще більше прагне смерті, вона гадає, що це стане її жаданим спочинком. Думаю, це є *проблемою митця*. Адже людина не повинна бажати смерті, яким би тяжким не було її життя. Говорять, в усьому поганому треба знаходити щось хороше, приємне. Маруся ж говорить інше, вважаючи, що її життя нічого не варте:

Хоч там уже дихну на повні груди,
Побачу зблизька Господа хоч раз.
Так буде краще. Важко було, люди,
І вам зі мною, і мені між вас.

І останній ранок... Мати принесла для своєї Марусі новий одяг. Чоботи, намисто, бо ж вона сподівалась бачити дочку гарною, щасливою, та не судилося. Головна героїня страждає, вона не хоче жити далі. Здається, найзаповітніша мрія Марусі Чурай в однойменному історичному романі Ліни Костенко – смерть:

Аякже, смерть усе-таки це празник,
Який буває тільки раз в житті.

Розділ IV. «Гінець до гетьмана»

Четвертий розділ «Гінець до гетьмана» немовби розширює просторові межі роману. Читач вже бачить не тільки Полтаву, але й більшу частину України. Таке розширення українського простору є важливим композиційним прийомом, генерує ідею української державності, якою, по суті, пройнято весь роман. Наша держава постає перед нами не в найкращому своєму стані:

У Києві – пекло. У Хвастові – чорно.

Кипить і клекоче усе за Дніпром.

Україна палає, скрізь точаться бої, багато людської крові проливається на території нашої держави – це все *проблема народу*, яку описує Ліна Костенко в романі.

Більша частина розділу присвячена Богдану Хмельницькому, якого читач бачить як політичного та військового діяча – творця української держави. Богдан Хмельницький відбудував вільну державу на Україні. Він має в українській історії велику славу, бо перший повів козацьке військо до боротьби за волю народу і рідної землі. Саме на славного гетьмана Богдана Хмельницького покладає свої останні надії Івана Іскри – він мчить до Білої Церкви, сповнений надії на справедливість:

Іскра промовив: - Полтава карає співця.

Сповістивши про те, що полк у дорозі, Іван детально розповідає гетьманові історію Марусі Чурай, у яку закоханий всією душею, і просить заступитися за неї. Богдан Хмельницький розуміє все і розсуджує: може, згадав славного Гордія Чурая, може, пісні Марусі, які співала вся Україна.

Розділ «Гінець до гетьмана» закінчується такими рядками:

Богдан подав наказ гетьманський свій –

Уже печаттю скріплений сувій.

Цікаво, що в ньому? Чи встигне Іван вчасно до Полтави? Яку вість він принесе: погану чи хорошу? Чи врятує Іван Іскра життя пісенної душі Полтави, Марусі Чурай?

Розділ V. «Страта»

...Вона ішла. А хмари, як подерті.
І сизий степ ще звечора в росі.
І з кожним кроком до своєї смерті
Була усім видніша звідусіль.

На світанку Маруся вже готова до страти. Душа майже спокійна. Очима вбирає дівчина такі буденні картини, що в іншій ситуації нічим би їй не спинила уваги:

Душа у безвісті полине,
Очима зорі проведуть.
Чи хоч пучечок той калини
Мені на груди покладуть?

Саме питання дівочої честі переймається Маруся в останні хвилини свого життя, бо це важливо як не для неї, так для матері. Їй зараз так боляче! Вона не знає як витримає її мати смерть рідної дитини?! Гадаю, в даному розділі чітко окреслена Ліною Костенко *проблема миття*. Чураївна навіть не сподівається, що полтавчани згадуватимуть її, носитимуть в серці хорошу пам'ять про неї. Ця дівчина надає більшу перевагу природі, надіється, що хоч зорі проведуть її очима. Думаю, в цьому їй є найгірше, саме це так гнітить ніжну душу бідної дівчини.

А в степу вже готова шибениця. І по дорозі вже потяглись туди люди. І що їх тільки туди веде? Ненависть, злість чи, може, повага змушує побачити останні секундочки життя легендарної піснетворки? Усі чекають якогось видовища! На мій погляд, ця юрма безжальна, у неї немає душі, немає власного «я»! Вона ладна ні за що вмерти, не дали... Винесли на людський суд... Судили, а потім прийшли до висно-

вку: вирішили привселюдно зганьбити, образити, покарати! Тільки от за що карати? За те, що самі ж і зрадили Марусю Чурай?

І ось у натовпі прошелестіло: «Ведуть!»:

Якась вона не схожа на убивць.

Злочинниця, – а так би й зняв би шапку.

На смерть іде, – а так би й поклонивсь.

Маруся вийшла, гарна та горда, якою була завжди, якою її знали люди. Ніколи ніхто з тої юрми не побачить ні сльози, ні страждання, ні болю на її обличчі, бо вона – Чураївна. Та колись гордо прийняв смерть її батько, так чинили її предки, от і вона не зламалась - вистояла! Чи розуміє це натовп? А навіщо? Вони тепер чужі. Може, саме такої гордості не змогли простити їй, бо не кожному ж під силу жити з високо піднятою головою, незважаючи на пересуди обмежених людей. Тепер вони стали для Марусі тільки юрмою. Ось так у розділі «Стра-та» описана *проблема народу*. Справжній народ для головної героїні – це такі, як Іван Іскра, Черкес, Шебелист, Богдан Хмельницький, це такі, хто не зрадив її.

Іван устиг вчасно, гетьманський наказ скасував вирок суду, бо «смерть повсюди, а життя одне»:

– «За ті пісні, що їх вона складала,
За те страждання, що вона страждала,
За батька, що розп'ятий у Варшаві,
А не схилив пред ворогом чола, -
Не вистачало б городу Полтаві,
Щоб і вона ще страчена була!
Тож відпустити дівчину негайно
І скасувати вирока того.

Коли оголосили, що Маруся Чурай вільна, вона немовби скам'яніла: стояла і не рухалась. Дівчина вже в собі пережила свою смерть, вже подумки попрощалася з життям, змирилася з людською ненавистю, готова була відійти у Вічність, але не судилось:

І не було ні радості, ні чуда.

Лиш тихий розпач: вмерти не дали.

Розділ VI. «Проща»

Функціональна роль шостого розділу «Проща» полягає в тому, що він, як і четвертий розділ виводить читача із суто полтавського матеріалу на матеріал всеукраїнський. Але в «Прощі» український простір розкривається поволі – це неспішне, уважне споглядання. Даний розділ є своєрідним інтелектуальним центром роману, бо саме в цьому розділі відбувається активне осмислення історії України, розмаїтих *проблем народу* її тогочасного життя. Цей розділ є дуже важливим для роману Ліни Костенко «Маруся Чурай», бо без нього, на думку Г. Ключека, ми «мали б досить пристойний, з цікавим сюжетом історичний роман у віршах – але не було б видатного, з поважним історіософським смыслом твору». На основі цього розділу найповніше, на мою думку, розкривається *проблема народу*, хоча й *проблема митця* також є актуальною.

Після тяжких випробувань долі мати Марусі помирає, а бідолашна дівчина залишається сама. Що тримає її тут, серед людей, що не знали любові і не вміли прощати? Та й сама вона відчуває пустку в душі, провину за все те, що сталося. Дівчина прагне стати такою, як усі, а отже, знову знайти себе:

Ніхто мені не дивиться у спину.

Я йду. Людина. Я така, як всі.

Ця мотивація означає, що дівчина готова ввібрати у свій внутрішній світ усе, що побачить і на власні очі, і зором душі. Своєю подорожжю, на яку в неї об'єктивно могло б і не вистачити сил і бажання, вона випростовує все, що в її долі було невірною, покрученою, все, за що вона могла б почуватися винною.

Маруся йде в Київ на прощу. Вона долає далекі дороги, дивиться на світ порожніми очима, як чужа. Але минає час, і Маруся, чутлива до краси, починає відчувати її, вбирати очима, серцем, душею. Краса рідної України лікувала душу Чураївни, тож коли дівчина зустріла дорогою мандрівного дяка, душа її вже знову була готова до спілкування з людиною, прагнула вірити, їй хотілося говорити і слухати неспішну мову старого дяка. Вона довіряється йому, а він, у свою чергу, дуже допомагає Марусі, підтримує в усьому, дає хороші поради, налаштовує на краще:

Страданіє, як кажуть, возвиша.

Мандрівний дяк проймається проблемами Марусі Чурай, проблемами митця. Наприклад, дівчина розповідає, що «хотіла вмерти», але люди не дали змоги це зробити. Людьми, на мою думку, вона назвала Івана Іскру, Шебелиста, не тих, хто зрадив її пісенну душу.

Старий дяк захоплюється голосом Марусі Чурай:

Дисканти чув я, тенори, баси.

А ти співаєш – душу всю проймає.

Бувають, може, й кращі голоси,

А л е т а к о г о другого нема!

Проте більш актуальною проблемою в розділі «Проща» є *проблема народу*. Дорогою два мандрівники бачать міста і села, де пролилась кров за волю України:

Там відступало військо Острянині.

Тут села збив копитами Кончак.

А у долині річки Солониці

Слізьми покути висох солончак.

Тут війна знищила стільки людей, що й переночувати ні до кого попроситися. Це тут колись схопили Наливайка – славного козацького отамана – тільки за те, що ця людина боролася за свободу. Це є однією з *проблем народу*. Адже було страчено багатьох отаманів, гетьманів, козаків за їх бажання визволити рідний край з неволі, бажання просто мирно жити. Згадується також у романі й Ярема Вишневецький, про якого в серцях людей живе лиш печальна пам'ять, ганьбою вкрите це ім'я. дяк змальовує Марусі страшні картини обпаленої землі, понівечені війною, і вона на якийсь час забуває про своє особисте горе. Чураївна проймається *проблемою* свого *народу*. І ось в її душі народжується пісня про Байду та Вишневецького. Слухаючи Марусин шедевр, він висловлює гіркоту з того, як мало справжнього слова є в Україні, бо так звані поети «складають віршики святочні, а в селах ридма плачуть кобзарі». Де ж воно, справжнє слово:

А хто напише, або написав,
Велику книгу нашого народу?

Невже її так ніхто і не створить – велику книгу історії життя і боротьби великого народу? Багато ще непізнаного і неназваного в історії України. Саме про це розмірковують мандрівний дяк з Марусею, подорожуючи стражденною землею. З гіркоти вони дивились на покинуті села, на страх людей, які вже бояться всього-всього. Цей розділ подає широку панораму тодішнього життя України. Він містить роздуми над долею українського народу, над проблемами, з якими постійно стикався народ.

В розділі «Сповідь» є опис становища тодішнього Києва, який можна вважати всього лише суцільною руїною. Під час боротьби українського народу проти іноземних загарбників не помилували ли-

товські, польські гетьмани Радзивілл та Потоцький не тільки міста, але й священних храмів. Це говорить про те, що ці люди не мали в душі своїй нічого духовного, бо ж підняли руку навіть на Божий дім! Гадаю, тому бездуховність теж можна вважати *проблемою народу*. Лише священні печери Києво-Печерської лаври вціліли, туди й посходились прочани.

Дяк багато розповідав Марусі Чурай про святих, а особливо про козаків, що навіть життя не пожаліли для свого народу, а ніхто не знає про їх героїчні вчинки:

– Немає у нас ліри.
Та й розум за бродягу зачепивсь.
Сисой, Мардарій – мученики віри.
А Байда що, од віри одступивсь?...
Аби слова, хоч бред второзаконія.
А що сильніше підпирає твердь –
Молитва преподобного Антонія
Чи Наливайка мученицька смерть?

Бо вчити дітей треба на прикладах власної історії. Ця історія – не вигадана, вона жива в пам'яті людській. На цій пам'яті й слід виховувати патріотів. Гаряча пристрасна промова дяка про героїв України, у тому числі й про Чурая, батька Марусі, викликає в пам'яті дівчини живі картини, спогади. Але, заплакавши, дівчина так і не зізналася, що вона – дочка славного Чурая. Пишатися батьком, любити його, шанувати його пам'ять вона вміла, але користатися його ім'ям вважала негідним.

Зустріч з хорошою людиною, прості й мудрі слова трошки загоїли душевні рани Марусі Чурай, розрадили її. Очима дяка вона бачить

і Київ, і людей навкруги, по-своєму переживаючи події не тільки свого життя, а й відчуваючи подих історії, її велич.

Після цієї подорожі зі стареньким дяком Маруся залишилася сама з думками про те, що треба якось жити, як уже жива. З тим і подалась додому до Полтави.

Розділ VII. «Дідова балка»

Зима в Полтаві була тривожна:
І знову лихо. Не пройшло і року, -
У Білій Церкві складено угоду.
І знову ти лишилась на поталу,
І знову панство суне на Полтаву.

І знову люди потерпатимуть від руки ворога, знову помиратимуть, обороняючи рідну землю. Хіба ж це правильно? Війна, битва – такі страшні слова! Хіба ж не можна було дійти мирного вирішення проблеми? Мабуть, ні... Адже, на мою думку, *проблема народу, людей* полягає в тому, що вони чують, але не слухають. Між ними немає порозуміння, взаємоповаги, шани. Все вирішувалось, але тільки тоді, коли мільйони людей помирали, бажаючи миру і свободи нашій державі, відстоюючи права України:

Пустеля, степ...
Ворон голодні гвалти...
Нема кому із ким заговорить.
Лише димок із Дідової Балки
Курить собі у небо та й курить...

У балці поблизу Полтави давно стоїть хатка, де живе дід Галерник. Двадцять років пробув дід у неволі на ворожій галері. Відтоді усе, що він робить з дерева, схоже на маленьку галеру. Чимало бачив дід у житті, чимало ворогів пройшло повз його хатину, а він усе тихенько робить свою справу: різьбить то ополоник, то ложку, то ще якісь хатні речі. Його кликали пересидіти ворожу навалу в Полтаві, та він залишився у своїй хаті.

А Марусі Чурай, повернувшись із прощі, змінилась. Вона хоч і самотня, але горда: не приймає жодної турботи, замкнулася в собі, в чому їй полягає *проблема митця* в розділі «Проща»:

Усе одна. Нічого їй не треба.

Все їй чуже. Здоров'я теж нема.

Розділ VIII. «Облога Полтави»

Цей розділ повідомляє про стійких і непоборних полтавців, які не стали на коліна перед зухвалими шляхтичами. Брами зачинені, гармати націлені на ворога. Разом з усіма переживає облогу забута Богом і людьми Маруся Чурай, яку відвідує лише Іван Іскра, пропонує одружитись, але дівчина відповідає:

– Кого ти любиш, Іване?
Мене чи свою пам'ять?
Красива я була, правда?
Схожа на свою матір.
Смілива я була, правда?
Схожа на свій народ.

Проблема митця в даному розділі, з моєї точки зору, полягає в тому, що Маруся сама відмовляє собі в щасті, та й до того ж впевнена, що нікому подарувати його більш не зможе, бо вона ображена, понівечена життям:

Моє життя – руйновище любові,
Де вже ніякий цвіт не процвіте.

А над Полтавою нависла загроза. Три тижні місто в облозі, і вже вороги рубають віковий Пушкарівський ліс. Рубають безжально, не думаючи про завтрашній день. А стріляти не можна, бо панство тільки й чекає на будь-яку провокацію:

...А дні ідуть. Удавилась облога.
Вже навіть звикли. Йдеться до Різдва.
З усіх боків одрізана дорога, -
Полтавонько, ти все-таки жива?!

А люди знову страждають від голоду, знову на них скрізь чигає володар Смерті. На святвечір навіть куті немає з чого зварити! Знову Ліна Костенко чітко окреслює *проблему народу* – проблему голоду.

Після Різдва облогу було знято. І ожила Полтава дзвоном цвинтарної церкви, живем гомоном радості, а над Дідовою Балкою знов курився Димок:

Вже й день минув, і обрії примеркли.

Уже й людьми дорога загула.

І кволим дзвоном цвинтарної церкви

Жива Полтава голос подала.

Розділ IX. «Весна, і смерть. І світле воскресіння»

Після тяжкої зими прийшла нарешті весна. На неї так чекали, а вона прийшла раптом, несподівано. Просто повіяв вітер з півдня, і рушили сніги. Весна несла з собою надію на спасіння. Принаймні з голоду вже важко померти. Коли все росте на землі:

Весна прийшла. Скасовано угоду.

Вся Україна знову у вогні.

Цвіт земля, задивлена в свободу.

Аж навіть жити хочеться мені.

Життю радіє навіть Маруся! Вона хвора на сухоти, кашель доймає її, кидає то в жар, то в холод:

А дні стоять, - не хочеться тужити!

І кожна пташка хатку собі в'є.

– Скажи, зозуле, скільки мені жити? –

Кує зозуля... цілий день кує...

Інакше й бути не могло! Адже не просто так кує зозуля цілий день. Ця розумна пташка знає, що хоч Марся й помре, та пам'ять про неї, її пісні завжди житимуть в серцях народу, людей. Душа цієї легендарної піснетворки існуватиме вічно поміж людей.

Фінал роману звучить оптимістично, життєрадісно: козацькі полки, проходячи повз Марусин дім, співають її пісні:

І «Зелений барвіночку»,
Й «Не плач, не журися,
А за свого миленького Богу помолися»...

Дівчата вчора берегом ішли,
Та й заспівали: «Ой не ходи, Грицю».

Заспівали ту пісню, яка принесла стільки горя, проблем і болю її авторці.

Висновки

Роман ц віршах «Маруся Чурай» Ліни Костенко не має нічого спільного з усім тим, що досі було написано про легендарну поетесу, авторка вийшла з річища традицій опрацювання історичної теми, упродовж роману вона творила свою особисту традицію (постановка завжди актуальних для історичного буття народу проблем, уміння побачити важливий духовний зміст у подіях, які давно відшуміли й лишилися тільки рядком літопису, народним переказом, сивою легендою чи сухою датою). В романі чітко окреслені дві проблеми: *проблема митця і проблема народу*.

Головною героїнею роману є Маруся, яка втратила сенс життя в той самий момент, коли вона усвідомила зраду Гриця. Аби заглушити нестерпний душевний біль, дівчина шукала фізичної смерті, натомість смерть знайшла Гриця. Від цього біль дівчини сягнув граничної межі й наче виніс її поза реалії життя. У суді Маруся ніби перебуває в іншій площині. Вона мовчить, і ця мовчанка свідчить про те, що вона залишилась наодинці із собою, замкнулася у своєму болю, витіснивши будь-яку можливість діалогу із зовнішнім світом. Життя без любові (зрада любові) для Марусі – приречення на смерть, але не судилось їй скінчити життя самогубством, та й катові не довелося здійснити вирок. Мабуть, не такий життєвий фінал судився Марусі Чурай. Її шлях не міг завершитися фізичною смертю, на мою думку, мало бути ще й воскресіння. А воскресіння не може бути без очищення.

Очевидно, ті дев'ять розділів – це шлях очищення, звільнення від земного, тлінного, шлях до воскресіння Духу. Усі розділи, центральним персонажем яких є Маруся, своїми назвами, гадаю, знаменують

етапи її шляху. Сповідь самій собі, яка поволі виводить дівчину із заціпеніння, дає змогу ще раз прожити в думці всі ключові моменти свого життя, переосмислити події, дарує здатність усещення. Момент усвідомленого прощення передуює самій прощі. І проща – головний етап оживлення душі. Долаючи шлях від Полтави до Києва, минаючи Лубни – столицю кривавого Яреми Вишневецького, Маруся бачила страшну картину страждання свого народу, спустошену землю, напівживих від голоду людей. Але водночас відчувала тепло й доброту зовсім незнайомої, а виявилось рідної душі – і вже особиста трагедія не затуманює погляд. Оживши серцем, Маруся відгукнулася пронизливою піснею на біль сплюндрованої Вишневецьким землі – єдиний раз упродовж цілого роману «слова самі на голос на вернулись». Таким чином, особиста драма Марусі Чурай уписується в контекст тогочасної загальноукраїнської історії, самий дух якої проймає кожен рядок твору, відблиски її заграє світять на обличчях усіх без винятку персонажів.

І. мабуть, назавжди залишаться в нашій пам'яті слова славного Богдана Хмельницького:

*Її пісні – як перо багатоцінне,
як дивен скарб серед земних марнот.*

Список використаних ресурсів

1. Великий довідник школяра: 5-11 класи. – Харків: ВД «Школа», 2003. – 720с.
2. Відлуння десятиліть. Українська література другої половини ХХст.; Навчальний посібник (серія «Шкільна бібліотека»)/Упорядник М. О. Сорока. – К.: Грамота. 2001. – 463с.
3. Дівчина з легенди: Маруся Чурай/Упорядкування, підготовка текстів та післямова Л. Кауфмана. – К.: Дніпро, 1967. – 134с.
4. Історія України. Для дітей шкільного віку. – І-90 К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 224с.
5. Ключек Г. Історичний роман Ліни Костенко «Маруся Чурай»: шкільна версія аналізу/Григорій Ключек. – Кіровоград: Степова Еллада, 1998. – 52с.
6. Костенко Ліна. Вибране. – К., 1989
7. Костенко Л. В. Поезія. Маруся Чурай: Посібник для 11 класу/Автор-укладач В. О. Казакова. – Харків: Ранок, 2000. – 64с.
8. Новий довідник: Історія України. – К.: ТОВ «КАЗКА»/Упорядники С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко. О. Іванюк, 2006. – 736с.
9. Поезія Л. Костенко, О. Олесь. В. Симоненко. В. Стус. – К.: Наукова думка, 1998
10. Слоновьовська О. «Найтяжча кара звалася життям...» (До вивчення роману у віршах «Маруся Чурай»)//Дивослово. – 1996. - №1. – С. – 22-28с.
11. Таран Л. Жінка з легенди//Українська мова та література в школі. – 1990
12. Українська література: Довідник для абітурієнта та школярів загальноосвітніх навчальних закладів. Видання 2-ге. - Кам'янець-Подільський: Абетка. – 380с.
13. Українське слово. Хрестоматія української мови та літературної критики ХХст. Упорядники: Василь Яременко (Україна), Євген Федоренко (США), 1994. – 787с.
14. Усі українські письменники/Упорядники Ю. І. Хізова, В. В. Щоголева. – Харків, ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. – 384с.